

9. Literatura edukacyjna, dydaktyczno-oświatowa, eseistyka

W okresie narastania działalności oświatowej i budzielskiej podjętej przez ruską inteligencję na rzecz ruskiego ludu, w okresie zakładania licznych czytelni i towarzystw oświatowych, a także w okresie rewolucji industrialnej i szerokiego zainteresowania gwałtownymi przemianami zachodzącymi w świecie nie budzi zdziwienia fakt, że spora część łemkowskiego piśmiennictwa to szeroko rozumiana literatura edukacyjna. W jej zakresie należy wyraźnie odróżnić piśmiennictwo edukacyjne przeznaczone dla ludu od piśmiennictwa o charakterze edukacyjnym, skierowanego do inteligencji. Ta pierwsza odmiana realizowana była głównie w formie broszurkowej zawierającej popularne i przystępne wykłady dotyczące różnych dziedzin życia społecznego, gospodarczego, historii. Często były to zbiory porad praktycznych, konkretnych wskazówek postępowania, informacje o zjawiskach przyrodniczych, kulturze, literaturze, religii. Oprócz treści tzw. pożytecznych zawierały one często też treści propagandowe, kształtujące świadomość polityczną, społeczną i narodową ludu. Przeznaczone były w głównej mierze dla czytelni wiejskich, a ich wydawaniem zajmowały się przede wszystkim towarzystwa oświatowe. Z kolei literatura edukacyjna dla inteligencji to przede wszystkim popularne szkice czy artykuły z zakresu historii, filologii, geografii, historii sztuki i innych dziedzin wiedzy, pisane przez nieprofesjonalistów, odznaczające się zazwyczaj amatorską erudycją i ujawniające szerokie obszary zainteresowań i penetracji umysłowej dziewiętnastowiecznej inteligencji. Publikowane one były z reguły w prasie o profilu literacko-naukowym, często cyklicznie, lub też pojawiały się w postaci książkowej (wielokrotnie był to późniejszy przedruk z prasy). Obok obszerniejszych szkiców do tego typu piśmiennictwa zaliczymy też drobne eseje, zamieszczone w różnych czasopismach, cechujące się typowym dla eseistyki subiektywizmem wyводу intelektualnego oraz dbałością o piękny i oryginalny sposób przekazu. W większości przypadków szersze, ogólne rozumowanie tak jest prowadzone, by pewne wnioski sformułowane w jego wyniku odnieść do sytuacji i rzeczywistości ruskiej, przeprowadzić porównania, spojrzeć na problemy Rusinów z ogólniejszej perspektywy. Aktualizacja zbliża

niektóre tego typu wypowiedzi do felietonu. Spotykamy także bardziej abstrakcyjne rozważania nad porządkiem wszechświata, dotyczące praw panujących w przyrodzie, zjawisk przyrodniczo-fizycznych.

Duży udział autorski w analizowanej tu kategorii piśmienniczej mają Petro, Amwrosij i Henryk Polańscy. Jako znani działacze na polu oświatowo-społecznym, a dwaj pierwsi jako wydawcy i redaktorzy ambitnego czasopisma literacko-beletrystycznego, opublikowali oni szereg materiałów typu oświatowo-informacyjnego, godnych skrótego chociażby przeglądu.

Petro Polańskij dał się poznać przede wszystkim jako autor interesujących cykli publicystyczno-oświatowych, zamieszczanych na łamach dwutygonika “Новый Галичанинъ” takich, jak: *Исторія Народного Театру*¹, *Коссовое поле, его топографія и нынѣшній видъ*², *Альбумъ археол.-библиографической выставки*³, *Церковь и приходъ св. Варвары въ Відни*⁴, czy drukowany pod pseudonimem “Фавстина Галичанка” obszerny cykl, a raczej dział dla kobiet *Дамскій листокъ*⁵. Zawartość tematyczna tych drukowanych cyklicznie szkiców określona została zazwyczaj już w ich tytule. Album wystawy archeologiczno-bibliograficznej zawiera zarówno fotografie i ryciny z wystawy, jak i biografie wraz ze spisem bibliograficznym prac Antoniego Anhelowycza, Ilji Komarnickiego, Konstantyna Korniakta, Hieronima Strileckiego, Atanazego Szeptyckiego, Warłomeja Szeptyckiego, Lwa Szeptyckiego, Josyfa Szumlańskiego. Natomiast *Дамскій листокъ* przekazuje czytelnikom różnorodne wiadomości na tematy praktyczne, społeczne, historyczne, czy nawet polityczne. Są to np. rozważania: *О фізіономіцѣ*, *Славянскіи женщины*, *Гармонія красокъ*, szkice historyczne i kulturologiczne: *Картинка изъ нашої минувшости*, *Историческіи женщины на Руси*, *Що дѣлають прочіи Славянки*, *Изъ славянской митплогіи*, *Где-що изъ славнскої бывальщины*, *О народныхъ вышивкахъ*, informacje: *Изъ сойма...*, *Пантиль, польный громадскій...*, *Общество Русскихъ дамъ...*,

¹ П. П о л я н с к і й, *Исторія Народного Театру*, “Новый Галичанинъ” R: 1889, nr 1-6, 11-17; і d e m, *Исторія Народного Театра*; ч. II, *Театръ підъ управленіемъ Моленцого*, Ibidem, R: 1891, nr 7-10.

² I d e m, *Коссовое поле, его топографія и нынѣшній видъ*, Ibidem, R: 1889, nr 14-18.

³ I d e m, *Альбумъ археол.-библиографической выставки*, Ibidem R: 1890 (Ант. Ангеловичъ, nr 3, 12-16; Гр. Илія Комарницкій, nr 1, 3; Конст. Корнякъ, nr 1; Гер. Стрѣлецкій, nr 3; Ат. Шептицкій, nr 3, 4; Варл. Шептицкій, nr 1, 3; Левъ Шептицкій, nr 3-7; Юс. Шумлянскій, nr 1, 2).

⁴ I d e m, *Церковь и приходъ св. Варвары въ Відни*, Ibidem, nr 5-11, 21, 22. Przedruk książkowy tego szkicu historyczno-architektonicznego wydany był we Lwowie w 1891 r.

⁵ Ф. Г а л и ч а н к а, *Дамскій листокъ*, Ibidem, nr 1, s. 11; nr 2, s. 30, 46; nr 3, s. 71; nr 4, s. 84; nr 5, s. 95; nr 6, s. 107; nr 7, s. 118; nr 8, s. 130; nr 9, s. 143; nr 10, s. 167, 179; nr 11, s. 190; nr 12, s. 214; nr 13, s. 238, 251; nr 15, s. 262. W roku 1891 dział ten w dalszym ciągu był prowadzony regularnie. Nie posiadam jednak dokładnych wypisów stron z tego roku.

porady i wskazówki praktyczne: *Взоры вышивокъ въ Бойковщинѣ, Устроение цвѣтного огорода, Средства пропитанія по ихъ хемическѣмъ сложенію*.

Na łamach redagowanego przez siebie periodyku daje też Petro Polański świadectwo swoich zainteresowań folklorem zamieszczając tam liczne artykuły oraz opracowane przez siebie materiały folklorystyczne, np. *Первыи нѣмецкіи переводы нашихъ народныхъ пѣсень*⁶, *Цыганская жизнь и поезія*⁷, *Длячого другій мѣсяць называється то Лютый то Казибродъ*⁸, *Вукъ Караджичъ*⁹. Dostyc często pojawiają się tam też jego szkice historyczno-literackie, np. *Юрій Венелинъ, Малороссъ, отродитель Болгаріи. Литературный очеркъ*¹⁰, *Десдемона*¹¹, *Байронъ*¹², szkice z zakresu historii sztuki i muzyki. Swoim zainteresowaniom filologicznym dał Petro Polański wyraz w pracach o charakterze językoznawczym *Вопросъ о фонетицѣ*¹³, *Maloruske a česke u [ǫ]misto y [ы]*¹⁴.

W zakresie działalności edukacyjnej i popularyzatorskiej Petra Polańskiego można by ująć również jego dorobek translatorski, często w publikacjach uzupełniany o komentarz historyczno i krytyczno-literacki. Jako tłumacz przybliżył Polański czytelnikom swego czasopisma wiele dzieł światowej klasyki. Przetłumaczył na rusko-galicyjskie *jazyczije Slovo o wyprawie Igora*. Przekład był publikowany najpierw w odcinkach w czasopiśmie „Новый Галичанинъ” za rok 1890, a później wydany w formie książkowej w serii „Библиотека Нового Галичанина”. Wiele tłumaczył z literatury angielskiej. Fascynował go zwłaszcza Szekspir i Byron, których dzieła we własnym przekładzie podpisanym pseudonimem Фавстина Галичанка zamieszczał regularnie na stronicach periodyku. Pojawił się tu m. in. w całości byronowski *Korsarz* i szekspirowski *Otello*. Tłumaczył też poezje Thomasa Moore’a. Istotny udział w dorobku translatorskim Petra Polańskiego mają również tłumaczenia z języka serbskiego, bułgarskiego, niemieckiego, czeskiego. Są to głównie przekłady poezji, czasem drobnych form prozatorskich.

Przegląd prac oświatowo-popularyzatorskich Petra Polańskiego uzupełnia zarysowaną już wcześniej sylwetkę twórczą tego utalentowanego autora. Odkrywamy w nim odczytanego erudyte, który jako redaktor ambitnego czasopisma ma do zaprezentowania czytelnikom

⁶ I d e m, *Первыи нѣмецкіи переводы нашихъ народныхъ пѣсень*, Ibidem, R: 1889, nr 7-8.

⁷ I d e m, *Цыганская жизнь и поезія*, Ibidem, R: 1890, nr 9, 10.

⁸ I d e m, *Длячого другій мѣсяць называється то Лютый то Казибродъ. Записаль...*, Ibidem, R: 1891, nr 1.

⁹ I d e m, *Вукъ Караджичъ*, Ibidem, nr 3.

¹⁰ I d e m, *Юрій Венелинъ, Малороссъ, отродитель Болгаріи. Литературный очеркъ*, “Сборникъ литературно-гумористичный”. Библиотека Нового Галичанина. Ч. 1, Львовъ 1889, s. 51-70.

¹¹ I d e m, *Десдемона*, “Новый Галичанинъ”, R: 1889, nr 5, s. 62-63.

¹² I d e m, *Байронъ*, Ibidem, nr 23.

¹³ I d e m, *Вопросъ о фонетицѣ*, Львовъ 1892.

¹⁴ I d e m, *Maloruske a česke u [ǫ]misto y [ы]*, „Listy filologicke”XX, Praha, 1893, s. 324-327.

wiele interesujących tekstów, zarówno beletrystycznych, jak też popularno-naukowych, ujętych w formę eseistyczną (статі научнии изложеннии способомъ беллетристичнымъ – zgodnie z określeniem samego redaktora). Szerokie *spectrum* zainteresowań, precyzja i jasność wykładu, duża nośność informacyjna, swobodny i prosty styl przekazu to cechy tych utworów. Zakres i jakość informacji świadczą o dobrym obeznaniu autora z aktualnymi i historycznymi zjawiskami życia umysłowego, literackiego, kulturalnego Słowiańszczyzny i Europy. O bezpośrednich jego związkach z pozagalicyjskimi środowiskami literacko-umysłowymi świadczy publikacja utworów w wydawnictwach niemieckich, czeskich, włoskich. Podobnie też tłumaczenie jego twórczości na język niemiecki, włoski i czeski wskazuje na jej funkcjonowanie w europejskim obiegu czytelniczym. Z kolei działalność translatorska samego Polańskiego to świadectwo jego dążności do otwarcia środowisk inteligencji rusko-galicyjskiej na zjawiska literackie z pozasłowiańskiego i pozaniemieckiego kręgu językowego. Był więc Petro Polański człowiekiem nowoczesnym, dobrze wykształconym, otwartym, aktywnym na polu działalności literacko-publicystycznej i edytorskiej, co nie stało w sprzeczności z jego tradycjonalistycznymi staroruskimi przekonaniami.

Interesująco przedstawia się również twórczość popularyzatorsko-oświatowa i publicystyczna Amwrosija Polańskiego. Także on jako współwydawca i współredaktor dwutygodnika „Новый Галичанинъ” żywo uczestniczył w realizacji ambitnego programu treściowego wyznaczonego we wstępnym prospekcie wydawniczym czasopisma. Obok omawianych już wcześniej utworów beletrystycznych, wierszy i „zapisków” zamieszczał on na stronicach periodyku popularno-naukowe „felietyony”, które swą treścią, formą oraz funkcją wpisują się ramy omawianego tu piśmiennictwa edukacyjnego. Na pierwszym miejscu wymienić należy obszerny „felietyon”, a raczej esej o tematyce historyczno-społecznej *Буйньи Галицкии бояре*¹⁵. Korzystając z informacji zawartych w kronikach staroruskich, zwłaszcza w *Latopisie Halicko-Wołyńskim* oraz *Ipatijewskim*, a także w niektórych kronikach staropolskich (Kadłubka) rysuje Amwrosij Polański obraz butnego, samowolnego, nastawionego na własne korzyści bojarstwa ruskiego. Obraz ten, zdecydowanie negatywny, eksponuje podmiotowy punkt widzenia, w jakim wiarołomni i sprzeniewierczy bojarzy winni są wszelkich nieszczęść spadających na Księstwo Halickie. Wzywają oni często Węgrów lub Polaków przeciwko swym książętom, dążąc do uzyskania władzy, wzniecają bunt i

¹⁵ *Буйньи Галицкии бояре. Фейльетонъ Недолева*, „Новый Галичанинъ”, R: 1889, nr 3-8.

powstania, łamią przysięgi i sojusze. Relacjonując szereg faktów odnotowanych w kronikach (z odwołaniem do fragmentów tychże kronik), daje im autor własną interpretację i ocenę:

“Можно бы думати, що теперь по крайней мѣрѣ – насытившись кровію и местию, буйныи бояре утихомирятся и будутъ вѣрными Даниилу. Но такъ не было! Они не любили никого – и Даниила нѣтъ. Они любили лишь себе...”¹⁶.

Ukazany obraz posiada więc zarówno walory informacyjne, poznawcze, jak i walory dydaktyczne wypływające z konsekwentnej oceny zaprezentowanych postaw bojarstwa.

Kontrastowo do zawartych w tym i innych esejach Amwrosija Polańskiego treści historyczno-społecznych przedstawiają się wiadomości i zjawiska roztrząsane w jego notatkach przyrodoznawczych. Postrzec można na ich przykładzie całą rozciągłość tematów, jakie frapowały ruskie duchowieństwo czy ruską inteligencję pod koniec XIX w. Przykładowo można wskazać tu na takie chociażby tytuły „felietonów” autorstwa A. Polańskiego, jak: *Новѣйшая теорія электричества*¹⁷, *Марсъ въ свѣтлѣ новѣйшой астрономіи*¹⁸, *Крайніи предѣлы земной атмосферы*¹⁹.

O ile eseistykę Petra i Amwrosija Polańskich postrzegać należy w przedziale piśmiennictwa informacyjno-popularyzatorskiego dla inteligencji, to znaczna część dorobku piśmienniczego Henryka Polańskiego spełniała rolę literatury edukacyjnej dla ludu. Zaangażowanie tego najstarszego z czterech przedstawionych w niniejszej pracy braci Polańskich w pracę u podstaw pozostawiło trwałe ślad wydawniczy w postaci broszurek, drobnych książeczek, artykułów adresowanych do ruskiego chłopca. Były to przedstawione w uproszczonej formie podawczej wykłady czy odczyty wygłaszane pierwotnie na zebraniach towarzystw oświatowych, w wiejskich czytelniach bądź na innych forach gromadzących ludność wiejską. Treściowo, językowo i stylistycznie dostosowane były one do poziomu percepcyjnego odbiorcy. Obok porad praktycznych, gospodarskich, instrukcji z zakresu higieny, weterynarii, profilaktyki zdrowotnej, itp. zawierały one też informacje ogólnooświatowe przeplacone najczęściej licznymi dygresjami dydaktyczno-moralizatorskimi. Sposób argumentowania i charakter pouczeń zdradzają przyzwyczajenia kaznodziejskie autora. Treści podstawowe, informacyjne związane są z różnymi sferami życia umysłowego i kulturalnego, wiele z nich dotyczy zagadnień religijnych²⁰.

¹⁶ *Ibidem*, nr 5, s. 68.

¹⁷ А р х., *Новѣйшая теорія электричества* *Новѣйшая теорія электричества*, *Ibidem*, R: 1890, nr 7, s. 83.

¹⁸ I d e m., *Марсъ въ свѣтлѣ новѣйшой астрономіи*, *Ibidem*, nr 13, s. 157; nr 14, s. 176.

¹⁹ I d e m., *Крайніи предѣлы земной атмосферы*, *Ibidem*, nr 22, s. 263

²⁰ Nie umieszczaliśmy ich w dziale *Literatura religijna* ze względu na świecki kontekst ich przekazu (zebrania filii Towarzystwa im. M. Kaczkowskiego czy inne zebrania o charakterze oświatowym, publikacja w postaci popularyzatorskich broszurek) i bardziej typową dla literatury edukacyjnej formę podawczą.

W zakresie piśmiennictwa poradnikowego, praktycznego, związanego ze sferą gospodarowania przykładowo wskazać można takie opracowania Henryka Polańskiego, jak *Подручникъ домово-господарскій, составленный въ азбучномъ порядку о. Г. А. Полянскимъ*²¹, *Где есть скарбъ закопаний? Наука о томъ, якъ его выдобути*²² *Где-що изъ ботаники*²³, *Шолкловиця*²⁴. Są to typowe najprostsze kompendia wiadomości potrzebnych dla podniesienia poziomu gospodarowania i oświaty rolniczej chłopa.

Bardziej interesujące literacko i koncepcyjnie są wykłady ogólnokształcące, przeznaczone dla prostego, niewykształconego odbiorcy, niekoniecznie tylko dla chłopa. Jednym z najciekawszych jest odczyt wygłoszony na generalnym zebraniu członków filii Towarzystwa im. M. Kaczkowskiego w Dobromilu *О знанію словесного движенія*²⁵. Dotyczy on teorii i historii piśmiennictwa rozumianego w sposób najszerszy jako forma pisemnego przekazu określonych wiadomości. Słuchacz/czytelnik dowiadyuje się kolejno o przyczynie wynalezienia pisma, jakie miało zapobiec słabości ludzkiej pamięci i zanikaniu wielu użytecznych informacji przekazywanych tradycyjnie z pokolenia na pokolenie, o różnych starożytnych odmianach pisma, o przyczynach tej różnorodności. Bezpośrednio po tych wiadomościach wprowadzających przywołana zostaje rzeczywistość Rusi galicyjskiej. Ukazany stan jej oświaty i kultury piśmienniczej na tle innych krain monarchii habsburskiej czy Europy. Przytaczane dane, dotyczące stopnia analfabetyzmu, wydawanych i prenumerowanych czasopism oraz innych publikacji, ilości członków Towarzystwa im. M. Kaczkowskiego, jego działalności wydawniczej, mają zaświadczyć o znacznym postępie w rozwoju życia umysłowego i kultury piśmienniczej Rusinów galicyjskich po 1848 r. Nie znaczy to bynajmniej, że w opinii autora stan ten jest zadawalający. Na tle porównawczym ruch literacki Rusi galicyjskiej wypada bardzo mizernie. Wykazawszy wszelkie korzyści płynące ze znajomości piśmiennictwa, autor wzywa więc wszystkich rodaków do aktywnego uczestnictwa w rodzimym życiu literackim, uważając to za patriotyczny obowiązek każdego Rusina:

“Изъ всего сказанного мною пѣйме каждый, що словесность легковажита собѣ не можно: одни члены народа, мающіи талантъ до писанья, должны русскую словесность своими произведеніями засобляти и збогачати, другіи же должны хорошо съ нею быти обзнакомлены, щобы імѣли въ жизни и стремленію народа всѣ сыны и доньки настоящую участь, бо лишь тѣмъ

²¹ *Подручникъ домово-господарскій, составленный въ азбучномъ порядку о. Г. А. Полянскимъ*, “Изданія Общества имени Михаила Качковского”, R: 1888, nr 147-148.

²² *Где есть скарбъ закопаний? Наука о томъ, якъ его выдобути. Написаль Г. А. П.* (Перепечатано зъ “Русской Рады”), Коломыя 1900.

²³ Г. А. П о л я н с к і й, *Где-що изъ ботаники*, “Учитель”, R: 1873, nr 1-7.

²⁴ I d e m, *Шолкловиця*, “Учитель”, R: 1873, nr 9.

²⁵ *Лекція на генеральномъ собранію членовъ філії Общества им. М. Качковского въ Добромилѣ “О знанію словесного движенія”*. Написаль Генрикъ А. Полянскій, Коломыя 1904.

способомъ станется народъ такъ крѣпкій, чтобы другіи народы его уважали и съ нимъ числились²⁶.

Podobnych odezw i apeli, formułowanych wielokrotnie bardziej dobitnie i bezpośrednio, jest w wykładzie Polańskiego więcej. Niektóre z nich przypominają fragmenty kaznodziejskich pouczeń i napomnień dla „maluczkich”:

“А вы, дорогіи сестры и братья изъ мѣщанства и селянства, если хотите жити въ благобытїи и въ полнѣмъ уживанїи рѣвноправности, любїтъ книги и газеты и розпѣзнавайтесь въ нихъ основно, бо сегодня заслугуютъ собѣ на общее почтенїе и уваженїе лишь тѣ люди, которы дѣйствительно процвѣщенными называются (...) добра воля и щирый трудъ дѣлають чудеса, прото стараймось, трудїмся и учїмся, а здобудемъ собѣ долю и славу²⁷.”

Równoległe bowiem ze sporym materiałem informacyjnym, na który składają się definicje, statystyki, wykazy, zestawienia, opisy procesów rozwojowych, itd., wykład zawiera też cały ładunek dydaktyzmu służący do budowania na przekazanej bazie informacyjnej określonych postaw słuchaczy/czytelników.

W podobny sposób konstruowane są i inne wykłady czy artykuły edukacyjne Henryka Polańskiego. Przebija z nich postawa oświeceniowska i patriotyczna autora, zaangażowanego w działalność społeczną, a równocześnie postawa duszpasterza, człowieka Cerkwii. Stąd rozważane bądź klarowane są przez niego takie tematy, jak: *О патриотизмѣ*²⁸, *Поученїе о театральныхъ представленїяхъ*²⁹, *Жертвы отечестволюбїа*³⁰, *Савонарола*³¹, *Исторїя Общества “Русскихъ Дамъ” въ Львовѣ*³², *Два слова о автономной жизни у насъ*³³, *Характеръ русскихъ народныхъ пѣсень*³⁴, *Народныи пословицѣ*³⁵, a równoległe z nimi: *О молитвѣ*³⁶, *Слово о церковныхъ пѣвцяхъ*³⁷, *Безженность священниковъ (Целебатъ)*³⁸, *Мысли отъ сердца о вдовичо-сиротскомъ фондѣ*³⁹, *О уваженїи нашихъ праздникоу*⁴⁰. Interpretacja określonych zjawisk czy procesów często jest w nich uproszczona, czasem wręcz naiwna, choć generalnie spełniały one zapewne dobrze swoją edukacyjną, utylitarną funkcję, jaką wyznaczał im autor bezpośrednio artykułując ją np. w mottach:

²⁶ *Ibidem* s. 15.

²⁷ *Ibidem*, s. 20.

²⁸ *О патриотизмѣ. Составилъ Генрикъ А. Полянскїй. Коломыя 1896.*

²⁹ *Поученїе о театральныхъ представленїяхъ, Написалъ Г. А. П., Коломыя 1905.*

³⁰ Г. А. П., *Жертвы отечестволюбїа*, “Изданїя Общества им. М. Качковского”, R: 1896, nr 243, s. 38-42.

³¹ *Савонарола. Историческїй очеркъ. Написалъ “Бескидскїй”, Ibidem, R: 1911, nr 427.*

³² *Исторїя Общества “Русскихъ Дамъ” въ Львовѣ. Написалъ Одинъ изъ трехъ, Коломыя 1905.*

³³ Щ и р ы й, *Два слова о автономичной жизни у насъ*, “Проломъ”, R: 1882, nr 9.

³⁴ I d e m, *Характеръ русскихъ народныхъ пѣсень*, “Слово”, R: 1877, nr 73-75, 77, 79, 87, 88.

³⁵ I d e m., *Народныи пословицѣ*, “Учитель”, R: 1873, nr 8-13.

³⁶ *О молитвѣ. Написалъ Г. А. П., Коломыя 1908.*

³⁷ *Слово о церковныхъ пѣвцяхъ, Написалъ Г. А. П., Коломыя 1908.*

³⁸ *Безженность священниковъ (Целебатъ). Написалъ Бескидскїй, Львовъ 1927.*

³⁹ П. Г. А., *Мысли отъ сердца о вдовичо-сиротскомъ фондѣ*, “Червоная Русь”, R: 1989, nr 28.

⁴⁰ Г. А. П о л я н с к і й, *О уваженїи нашихъ праздникоу*, *Ibidem*, nr 266.

“Не пишу се отъ захотѣнія писать, только отъ хотѣнія прислужитись интересованнымъ”⁴¹.

Dają też te utwory dobre pojęcie o formie i treści piśmiennictwa, jakie w ramach swej działalności oświatowej popularyzowało Towarzystwo im. M. Kaczkowskiego czy wydawnictwo M. Biłousa w Kołomyi, z jakimi Henryk Polański ściśle współpracował. Stanowią więc one ważną pozycję w dziele piśmiennictwa edukacyjnego, jaki wyróżniliśmy w obrębie literatury łemkowskiej II połowy XIX i początku XX w.

Utalentowanym i płodnym eseistą łemkowskim był wspomniany już dziennikarz wiedeński, Władimir Szczawyński (B.O.Щ). Jest on autorem wielu oryginalnych esejów świadczących o szerokich zainteresowaniach i ciekawych próbach interpretacji różnych zjawisk społecznych i przyrodniczych. Mieszczą się one ściśle w obrębie dziennikarskiej działalności Szczawyńskiego i są świadectwem jego zaangażowania w życie społeczne, polityczne i kulturalne Rusinów. Esej *О крѣпацтвѣ или холопствѣ (паницинѣ)*⁴² wygłaszany był początkowo przez autora jako prelekcja na różnych zebraniach ruskich towarzystw w Wiedniu z okazji obchodów rocznicy uzyskania swobód politycznych przez Rusinów galicyjskich. Zawarł w nim autor historyczny rys rozwoju systemu poddańczego w Europie oraz wyszczególnienie specyfiki stosunków zależnościowych na Rusi z osobliwym podkreśleniem obcości narodowej czynnika uzależniającego ruskie chłopstwo. Rozważone też zostają wszelkie konsekwencje takiego układu zarówno polityczne, społeczne, jak i moralne, psychologiczne. Świadomość tych konsekwencji powinna postawić określone cele i zadanie przed ruską inteligencją skupioną w różnych towarzystwach patriotycznych:

„Съ днѣмъ 3-го мая 1848 года получили и нашъ народъ политическую свободу. Но чтобы онъ и морально свободенъ былъ, дѣломъ нашимъ есть: розвивати интеллигенцію, двигнути просвѣщеніе въ нашемъ народѣ и уничтожити всѣ послѣдствія польского владенія и польской интеллигенціи. Безъ сомнѣнія, въ такъ короткомъ времени просвѣщеніе розпространяется во всѣхъ верствахъ нашего народа, и нашъ мужикъ, на которомъ всегда еще слѣды польского невольничества, начинаетъ чувствовати себе свободнымъ, познаетъ свое достоинство и чувствуетъ себе русскимъ”⁴³.

Interesujące są rozmyślenia, zawarte w eseju *О началѣ просвѣщенія*⁴⁴, które cechują się autorską swoistością widzenia problemu, a konkluzja z nich wypływająca brzmi:

„Вѣрно для того сказалъ я, что съ божества возникла тая мудрость, тая душа свѣта, когда основаніе свое закладываетъ на познаніи божества”⁴⁵.

⁴¹ *Поученіе о театральныхъ...*, s. 3.

⁴² В. О. Щ., *О крѣпацтвѣ или холопствѣ (паницинѣ)*, „Слово” R: 1877, nr 67, s. 2; nr 68, s. 2-3.

⁴³ *I b i d e m*, nr 67, s. 2.

⁴⁴ В. О. Щ., *О началѣ просвѣщенія*, „Слово” R: 1875, nr 60, s. 2; nr 61, s. 1.

⁴⁵ *I b i d e m*, № 61, s. 1.

Rozważania filozoficzno-psychologiczne zawarte są w eseju *Туга за родиннымъ селомъ*⁴⁶, natomiast refleksje filozoficzno-przyrodnicze w eseju *Жизнь въ природѣ*⁴⁷.

Oprócz esejów stworzył też Szczawynskij kilka innych prac z zakresu piśmiennictwa dydaktyczno-oświatowego np. *Описание земли или Географія*.⁴⁸ Zajmował się też recenzowaniem prac naukowych, pisał odezwy do studentów, różnych towarzystw kulturalno-oświatowych, w swych korespondencjach przekazywał wiele pożytecznych informacji na tematy historyczne, opisywał ważne zabytki. Jego twórczości przyświecały z pewnością w znacznym stopniu cele dydaktyczne, o czym sądzić można na podstawie licznych bezpośrednich zwrotów do czytelnika. Nie jest to jednak typowa literatura dydaktyczna, większe znaczenie ma tu czynnik oświatowy i informacyjny.

Autorem kilku zajmujących esejów jest wielokrotnie już przez nas wspomniany Aleksij Toroński. Jego eseje dotyczą głównie zagadnień kulturalno-narodowych i zwykle ujmują problemy Rusinów na tle porównawczym. Tak np. w eseju *Лужицко-сербскій народъ*⁴⁹ podanych zostało wiele informacji dotyczących historii i aktualnej sytuacji Serbo-Łużyczan głównie, jak się wydaje, po to, by móc otwarcie stwierdzić:

„Коли-жь такъ малый народецъ, якъ Лужичане, середъ такъ прикрыхъ обставинъ боронить своєї народности, то о скільки бльше мають право и обовязокъ Русины боронити своєї народности и языка. Коли такъ до себе зближени нарѣча, ограниченени на такъ малу територію и такъ невелике число людности, не хотять уступити одно другому, то о скільки менше народъ рускій може зречися свого права до самостойного розвою!”⁵⁰

W eseju *Споры о правопись у Русинѣвъ и у Румунѣвъ*⁵¹ przeprowadzone zostało bezpośrednie porównanie sytuacji językowej Rusinów galicyjskich oraz Rumunów. Poszukując analogii do tego, co w kwestii językowej aktualnie dzieje się wśród Rusinów, autor stwierdził podobną sytuację wśród Rumunów. Sądząc, że porównanie da lepszy wgląd w problem, przeprowadza on w swym utworze krótką, ale dociekliwą analizę rozwoju

⁴⁶ В. Щ а в и н с к і й, *Туга за родиннымъ селомъ*, „Календарь Иллюстрированный Общества имени М. Качковского на годъ 1889”, Львовъ 1888, s. 150-155.

⁴⁷ *Жизнь въ природѣ*. Написалъ Владиміръ О. Щавинскій, „Слово” R: 1879, nr 78, s. 2.

⁴⁸ *Описание земли или Географія*. Для русскаго народа написалъ Владиміръ Щавинскій [w:] „Изданія Общества имени М. Качковского” 1887, № 141

⁴⁹ *Лужицко-сербскій народъ*. Подавъ . Ал. Торонскій [w:] „Дѣло” 1888, № 153, ss. 1-2

⁵⁰ Тамже, s. 2

⁵¹ *Споры о правопись у Русинѣвъ и у Румунѣвъ*. Написавъ Алексій Торонскій [w:] „Дѣло” 1888, № 235, ss. 1-2; № 236, ss. 1-2; № 237, ss. 1-2, № 239, s.1

różnych kierunków w zakresie wypracowania wspólnego systemu pisowni u Rumunów a następnie, porównawczo, u Rusinów:

„А що въ змаганяхъ правописныхъ у Румунѣвъ можемо видѣти образъ нашихъ змаганъ на тѣмъ поли и що на иныхъ скорше добаваемъ, що есть добре а що зле, про-то хочу въ короткости представити борбы правописни у Румунѣвъ а, потѣмъ перейду до такихъ-же у насъ”⁵².

Jeśli mowa o twórczości dydaktyczno-oświatowej, to należy też przypomnieć, iż Aleksij Torońskij był autorem podręczników szkolnych, m. in. katechizmów oraz wspomianej już ruskiej czytanki dla gimnazjum wyższego (*Руска читанка для высшей гимназіи Т.ІІІ. ч. І, Львовъ 1868*), którą w całości opracował.

Wśród łemkowskich eseistów wymienić należy również Modesta Humeckiego. Jest on autorem utrzymanego w duchu panslawizmu eseju *О историко-образовательномъ становищи Славянъ*⁵³, napisanego górnolotnie, z poczuciem słowiańskiej wielkości.

„Провидѣніе изъ всѣхъ народовъ избрало одинъ родъ могущій Славы, чтобъ достойно усовершити великое дѣло сочетанія двохъ странныхъ собѣ мировъ въ одно величіе культуры, жизни и дѣйствія!... Се есть наше званіе. (...) Миръ изумленъ смотритъ на нашъ триумф - а дѣти Славы, полны благородныхъ мыслей и чувствъ, въ имя Бога ступаютъ во всемірную Сіонскую святыню нового свѣтла неслыханой истины!... О, міръ не зрѣлъ такихъ чудесъ! Смотри́те народы! - се великая любовью и званіемъ Слава приноситъ вамъ счастье!”⁵⁴

Z utworów o charakterze rozważań intelektualnych autorstwa Humeckiego, najbardziej znane są jego *Aforyzmy na tle przyrody*⁵⁵ - utwór polskojęzyczny, niezależnie od tytułu bardziej zbliżony do eseistyki niż do aforystyki. Kompozycyjnie ma on formę listów skierowanych do bliżej nieokreślonej adresatki. Zawarte są w nich subiektywne przemyślenia autora na tematy filozoficzno-przyrodnicze, oraz podstawowe informacje na temat organizacji wszechświata, zasad budowy kosmosu, praw życia, itp. W wywodach tych znajdujemy wiele fragmentów lirycznych, słów zachwytu nad doskonałością i nieskończonością wszechświata, nad cudem nieustannej przemiany form, jaką jest życie czy precyzją budowy wszystkich organizmów żywych. W spontanicznym, swobodnym zapisie toku myślowego wiele jest zwrotów retorycznych, wykrzyknikowych, pytających, bezpośrednich wypowiedzi, skierowanych do adresatki listów. Autor dba o piękno formy literackiej i o kunsztowność

⁵² Ibidem, nr 235, s. 1.

⁵³ М. Г у м е ц к и й, *О историко-образовательномъ становищи Славянъ*, „Слово” R: 1869, nr 5, s. 1-2; nr 6, s. 1-2.

⁵⁴ Ibidem, nr 6, s. 1-2.

sformułowań myślowych. Jego myśli są świeże i oryginalne. Posiadające pewną wartość naukową rozważania nacechowane są w wysokim stopniu „literackością”, co właśnie zbliża je do eseistyki.

W kręgu rozważań przyrodoznawczych Humeckiego mieści się też jego rozprawa *Darwinizm*, która w wyższym stopniu spełnia kryteria literatury fachowej, specjalistycznej niż omawiane dotychczas utwory popularyzatorsko-oświatowe.

W obrębie literatury dydaktyczno-oświatowej umieścić należy także znaczną część twórczości Wasyla Czerneckiego - jego liczne szkice historyczno-krajoznawcze, kroniki, opisy odkryć, rozprawy popularno-naukowe, szkice z dziejów szkolnictwa. Jako działacz „Proswity” i historyk-pasjonat najchętniej uprawiał Czerneckij „pożyteczne”, pouczające odmiany piśmiennictwa, dla powszechnej nauki i oświaty przydatne. Cechują się one konkretnością i rzetelnością informacyjną, jasnością i prostotą wykładu, logicznością i konsekwencją myślową. Pisane są potocznym, zrozumiałym językiem. Należy podkreślić duże zasługi Czerneckiego, jakie dzięki skrupulatnemu gromadzeniu i publikowaniu informacji na temat dziejów różnych miejscowości wschodniogalicyskich, historycznych wydarzeń z nimi związanych, opisowi ich zabytków, rozmieszczenia przestrzenno-krajobrazowego, wniósł on w rozwój i spopularyzowanie wiedzy o regionie..

Zamieszczając w obrębie niniejszego rozdziału informacje na temat dosyć specyficznej odmiany piśmiennictwa, jaką stanowi literatura edukacyjna i oświatowo-dydaktyczna, kierowaliśmy się zasadą możliwie pełnego naświetlenia zjawisk rozwijającego się procesu literackiego w wyodrębnionej przestrzeni kulturowej danego okresu. Jak się okazuje, dział piśmiennictwa edukacyjnego i eseistyki stanowił pozornie marginalną, a w rzeczywistości dosyć ważną część interesującej nas literatury. Dział ten mógłby zostać rozszerzony jeszcze o szereg przykładów. Powinno zwłaszcza znaleźć się tu omówienie czasopisma edukacyjnego dla ludu “Свѣтъ”, wydawanego przez Romana Prysłopskiego w Nowym Sączu w 1914 r. oraz wielu artykułów z czasopisma “Лемко”. Ponieważ czasopiśmiennictwo łemkowskie omawiane będzie w odrębnym rozdziale, tutaj

⁵⁵ M. H u m i e c k i, *Aforyzmy na tle przyrody*, Lwów 1887.

wzmiankujemy jedynie o treściach edukacyjnych w nim zawartych. Dokonana przez nas prezentacja pozwala poniekąd postrzec uwidocznioną w utworach dziewiętnastowieczną perspektywę opartą na programie pozytywistycznym w pojmowaniu zadań i roli piśmiennictwa. Choć całość twórczości piśmienniczej Łemków cechuje się wysokim stopniem dydaktyzmu, nierzadkie są w niej również tendencje oświatowe, to wyodrębniona w niniejszym rozdziale twórczość literacka wykazuje nadrzędność funkcji użytecznej – edukacyjnej i dydaktycznej w stosunku do innych funkcji literackich. Funkcja ta wyraża się bezpośrednio w informacyjnym, oświatowym charakterze przekazywanych treści ujętych w formę wykładu, eseju, rozważań, itd. Przekazywanie przez autorów pewnej wiedzy, własnego sposobu widzenia świata i stosunku do otaczającej rzeczywistości, wynika z ich dążności do wywołania przez utwory pewnych określonych zmian w światopoglądzie, sposobie myślenia, czy postawach czytelników. Prosty i bezpośredni sposób przekazu informacji, pozbawiony otoczki fabularnej decyduje o specyfice stylistycznej utworów. Jak w każdym dziale, mamy tu do czynienia z utworami cechującymi się dbałością o piękno formy, prezentującymi znaczne walory literackie obok takich, które nastawione są tylko na przekaz informacji, nie wykazując większych aspiracji estetycznych. Wśród pierwszych należy wskazać zwłaszcza utwory Petra Polańskiego oraz Modesta Humeckiego. Podobnie w zakresie treści wyróżniamy oryginalne, wykazujące się indywidualnością myśli i skojarzeń eseje i rozważania od kontrastujących z nimi najprostszymi szkolarskimi wywodami i pouczeniami skierowanymi do ludowego, niewykształconego odbiorcy. Rzeczywistość, której dotyczą teksty to zazwyczaj bliski czytelnikowi świat wschodnogałicyjskich problemów społecznych, politycznych, kulturalnych, widzianych i ujętych przez pryzmat autorskiej oceny.

Piśmiennictwo to nie jest specyficznym wytworem rzeczywistości kulturalno-społecznej Rusinów galicyjskich. Związane jest ono z ogólnymi tendencjami w życiu umysłowym i społecznym Europy. Wpisuje się zwłaszcza w nurt działań podjętych przez inteligencję pod wpływem haseł pozytywistycznych. Niemniej, rozwój omówionego piśmiennictwa inspirowały także specyficzne czynniki lokalne⁵⁶. Stoi ono w ścisłym związku

⁵⁶ Mowa tu o lokalności nie w rozumieniu obszaru łemkowskiego, lecz o lokalności rusko-galicyjskiej.

z rozwojem publicystyki na obszarze wschodniogalicyskim. Niemalą rolę odegrało w jego rozwoju powstanie ruskiego czasopiśmiennictwa dla ludu oraz całego programu działalności oświatowej wśród ludu w Galicji wschodniej. Postrzeżenie Filipa Swystuna co do encyklopedycznego charakteru całości ruskiej literatury w Galicji⁵⁷ trafnie wskazuje na ogólne tendencje oświatowe określające poczynania twórcze galicyjsko-ruskich pisarzy, będących zazwyczaj równocześnie duszpasterzami, działaczami społecznymi, redaktorami czasopism. W omówionej kategorii piśmienniczej tendencje te uwidaczniają się najpełniej.

⁵⁷ Ф. С в и с т у н ь, *Прикарпатская Русь...*, с. 426.